

Сергій Максимов

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
професор кафедри теорії і філософії права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(Харків, Україна)
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3165-8142>
s_maximov@ukr.net

DOI: 10.33498/opus-2021-01-043

УДК 340.12

ТЕОРІЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ І ДОКТРИНАЛЬНИЙ ВИМІРИ

АНОТАЦІЯ. У статті аналізуються особливості теорії природного права як фундаментальної парадигми в осмисленні права, завдяки яким вона зберігає своє значення протягом усієї інтелектуальної історії людства у конкурентній боротьбі із дуже впливовим суперником – правовим позитивізмом. Існуючи у багатоманітності своїх проявів – теорій природного права, або навіть тенденцій, способів правового мислення, вона несе у собі могутній потенціал творчих перетворень у правовій сфері завдяки формулюванню амбітних ідеалів та їх практичній реалізації, зберігаючи загадковість і надихаючи своїх прибічників на розгадування таємниць права та його пізнання.

Метою статті є спроба уточнити ключові положення щодо суті природного права, спростувати деякі упередження щодо трактування його природи і призначення, а також показати можливості й характер практичного застосування положень цієї концепції як певної доктрини.

Спираючись на теоретичну проблематизацію деяких уявлень щодо історії та змісту природного права й аналітичних роз'яснень концептів і конструкцій теорії, що його осмислює (теорії природного права), у першій частині статті робиться спроба сформулювати узагальнюючий образ природного права та теорій природного права, що його осмислюють. Особливо підкреслюється зростання значущості теорій природного права в періоди реформ і соціальних трансформацій.

У другій частині розкриваються підстави та зміст трьох “відроджень” теорій природного права, які відбувалися протягом ХХ ст. Акцент робиться на демонстрації практичного значення теорії природного права (як певної доктрини) у критичних оцінках діючого позитивного права, а також у процесах правотворчості та судових рішеннях, спростовуючи тим самим судження про його історичну “вичерпаність”. У заключній частині окреслюються перспективи застосування положень доктрини природного права у вітчизняній юридичній науці та правовій практиці.

Ключові слова: природне право; позитивне право; теорія природного права; доктрина природного права; відродження природного права; правові цінності; критика позитивного права.

© Сергій Максимов, 2021

Теорія природного права являє собою одну з фундаментальних парадигм в осмисленні права. Будучи діаметрально протилежною юридичному позитивізму, вона утворює із ним бінарну методологічну опозицію світової (переважно європейської) філософії права¹. Ці дві тенденції філософсько-правового мислення пронизують усю історію правової думки, конкуруючи між собою за право бути визнаною найбільш аутентичною, правильною теорією права, неодноразово проголошуючи свою остаточну перемогу і, відповідно, подолання протилежного погляду на право. З моменту представлення ідеї природного права в трагедії Софокла “Антигона”, коли встановленому правителем закону протиставляється закріплене традицією та освячене богами право на повагу до людської гідності як за життя, так і після смерті, природно-правова (намагається вийти за межі такого встановлення) і позитивістська тенденція (тяжкіє до розуміння права як владного встановлення) праворозуміння виявляють себе у різні часи й у різні способи. В Античності – як конфлікт позитивізму софістів² з ідеями природного права Платона й Аристотеля. У Середні віки – зіткнення номіналізму й реалізму, у XVII–XVIII ст. (епоха модерну) раціоналістична теорія природного права Дж. Локка протистояла позитивістському розумінню права і справедливості Т. Гоббса. У XIX ст. позитивізм начебто одержує перемогу над природним правом Просвітництва, але наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігається “відродження” природного права на неокантіанській та метафізично-релігійній основі (і таке відродження, як буде показано далі, протягом XX ст. відбуватиметься декілька разів).

Слід зазначити, що в осмисленні феномену права питання про позитивне, тобто встановлене, право викликає набагато менше розбіжностей, різночитань і проблем, ніж питання про право природне. Природне право постає перед зором багатьох юристів як деякий загадковий феномен, який важко осягнути, спираючись лише на звичні методи юридичної науки. Тому іноді постає закономірне запитання: чи є в таких дослідженнях якийсь сенс, чи не є вони надлишковими? І не є така теорія лише конструкцією розуму, яка не має ніякого практичного сенсу і не може бути застосована ні до законодавства, ні до судових рішень? Інакше кажучи, чи можлива доктрина природного права, а якщо можлива, то яким чином?

¹ За висновком фінського теоретика і філософа права А. Аарніо європейська правова ідентичність визначається чотирма ідеями, дві з яких зародилися в Англії: ідея *парламентаризму* та ідея *загального права* (*common law*), та дві – у континентальній Європі: ідея *спільного права* (*jus commune*), заснованого на римському праві, і *природне право*: ‘Іще одним досягненням Середньовіччя є природне право, хоча його корені сягають набагато глибше’. Див.: Ауліс Аарніо, ‘Хто ми? Проблеми соціальної, культурної та правової ідентичності’ (2008–2009) VI–VII Проблеми філософії права 22–3.

² Яскравий приклад – фігура Фрасімаха у діалозі Платона “Держава”, який стверджував: справедливе є те, що приносить користь сильнішому.

Метою дослідження є спроба уточнити ключові положення щодо суті природного права, спростувати деякі упередження щодо трактування його природи і призначення, а також показати можливості й характер практичного застосування положень цієї концепції як певної доктрини.

Методологія дослідження полягає у теоретичній проблематизації деяких уявлень щодо історії та змісту природного права й аналітичних роз'яснень концептів і конструкцій теорії, що його осмислює (теорії природного права).

Отже, у *першій частині* статті робиться спроба сформулювати узагальнений образ природного права і теорій природного права, що його осмислюють. Особливо підкреслюється зростання значущості теорій природного права в періоди реформ і соціальних трансформацій.

У *другій* – демонструються підстави й особливості форм відродження природного права у ХХ ст., а також розкривається практичне значення теорії природного права (як певної доктрини) у критичних оцінках діючого позитивного права, а також у процесах правотворчості та судових рішеннях, спростовуючи тим самим його історичну “вичерпаність”.

Не маючи на меті повний аналіз літератури з проблеми природного права, звернемо увагу лише на основні напрями таких досліджень, які мають безпосередній стосунок до змісту статті. Проблема природно-правового праворозуміння розглядається у загальних працях, присвячених аналізу природи права, як представниками юридичного позитивізму (Г. Кельзен³, Г. Харт⁴, А. Мармор⁵ та інші), так і представниками протилежного підходу (Л. Фуллер⁶, Р. Алексі⁷, С. Максимов⁸ та інші); у працях із моральної та політичної філософії, присвячених проблемі справедливості (Дж. Ролз⁹, Г. Гьоффе¹⁰ та інші); у працях із філософії права, безпосередньо присвячених темі природного права (Дж. Фінніс¹¹, С. Рабінович¹², Д. Прокопов¹³ та інші). Окремі аспекти природно-правового розумін-

³ Г Кельзен, *Чисте правознавство. З додатком: проблема справедливості. Додаток II. Вчення про природне право* (пер з нім, Юніверс 2004) 426–68.

⁴ Х Л А Харт, *Концепція права* (пер з англ, Сфера 1998) 183–208.

⁵ Andrei Marmor and Alexander Sarch, ‘The Nature of Law’ in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Zalta Edward N. ed, Fall 2019 Edition) <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/lawphil-nature>> (accessed: 20.12.2020).

⁶ Лон Л Фуллер, *Мораль права* (пер з англ, Сфера 1999).

⁷ Р Алексі, *Понятіе и действительность права (ответ юридическому позитивизму)* (пер с нем, Инфотропик 2011).

⁸ С И Максимов, *Правовая реальность: опыт философского осмысления* (Право 2002).

⁹ Дж Ролз, *Теорія справедливості* (пер з англ, Основи 2001).

¹⁰ О Хеффе, *Политика, право, справедливость. Основоположения критической философии права и государства* (пер с нем, Гнозис Логос 1994).

¹¹ Дж Финнис, *Естественное право и естественные права* (пер с англ, ИРИСЭН 2012).

¹² С П Рабінович, *Природно-правові підходи в юридичному регулюванні* (Львівський державний університет внутрішніх справ 2010).

¹³ Д Є Прокопов, *Розвиток теорії природного права у вітчизняній і російській правовій думці (середина ХІХ – початок ХХ століть)* (Логос 2011).

ня досліджуються у працях українських теоретиків і філософів права як у класичному (М. Козюбра, О. Костенко, П. Рабінович, О. Литвинов та інші), так і неklasичному вимірах (О. Стовба, Н. Сатохіна та інші). Звертають на себе увагу й дослідження природного права як певної доктрини, орієнтуючого практику, зокрема в екологічному законодавстві (А. Анісімова¹⁴), у здійсненні правосуддя (О. Гришук і Д. Попов¹⁵ та інші). На перелік літератури, присвяченої проблемі природно-правових досліджень, що виходить за кордоном, не вистачило б і всього обсягу статті, тому звернемо увагу лише на останню збірку фундаментальних праць за редакцією Дж. Дюка та Р. Джорджа “Кембриджський путівник природно-правової юриспруденції”¹⁶.

І. Концептуальний вимір теорії природного права

Аналітика природного права. Окреслимо коло понять, які становитимуть категоріальний і тематичний каркас дослідження.

Насамперед це стосується сенсу поняття “доктрина природного права”. Щодо його інтерпретації будемо спиратися на положення праці “Правова доктрина: філософсько-правовий підхід”¹⁷. Доктрина визначається тут як вчення (знання), ‘яке певною мірою редуковане до внутрішньо несуперечливого ядра, завдяки чому воно націлене на безпосереднє використання на практиці’¹⁸. Загальне ж розуміння поняття доктрини у сфері юридичного знання набуває свого специфічного вияву як правова доктрина. При цьому слід зазначити, що ‘будь-яка доктрина (позитивного права) виражає певну концепцію праворозуміння, те чи інше загальне поняття права’¹⁹. На нашу думку, застосування поняття доктрини до основних концепцій права – природно-правової та позитивістської можливо у двох значеннях: широкому, як синонім поняття вчення, та власному, тобто тоді, коли вони застосовуються до розуміння і розв’язання проблем позитивного права²⁰.

Акцентування уваги на практичному значенні теорії природного права, що дало б змогу говорити саме про доктрину природного права, не є характерним для філософсько-правових досліджень в Україні, хоча заради справедливості слід зазначити, що певний досвід аналізу прак-

¹⁴ Г В Анісімова, *Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини* (Право 2019).

¹⁵ О В Гришук та Д І Попов, *Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти* (Хмельницький університет управління та права 2014).

¹⁶ G Duke and R P George (eds), *The Cambridge Companion to Natural Law Jurisprudence* (Cambridge University Press 2017).

¹⁷ С І Максимов, ‘Правова доктрина: філософсько-правовий підхід’ в *Правова доктрина України, т 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція* (Петришин О заг ред, Право 2013) 58–93.

¹⁸ Там само 60–1.

¹⁹ Там само 69.

²⁰ Там само 70.

тичної ролі теорій природного права був продемонстрований С. Рабіновичем²¹ та деякими іншими авторами²². Вважаємо, що такий, водночас фундаментальний і прикладний, напрям досліджень у філософії права та галузевих дисциплінах, як можливості та межі теорії природного права (природно-правового праворозуміння) щодо практичного значення і застосування, тобто як доктрини, є актуальним і перспективним.

Слід також зазначити, що у контексті цієї статті значення понять “теорія природного права”, “природно-правове праворозуміння”, “природно-правовий підхід”, “природно-правове мислення” істотно не розрізняються і використовуються як синоніми, хоча в інших контекстах вони можуть мати різні смислові навантаження.

Узагальнений образ природного права може бути представлений як певний фокус інтенцій його теоретичного і практичного осмислення, яке характеризується такими рисами²³:

1. Пошуки об’єктивної підстави позитивного права, небуквальність поняття “природа”:

В основі вчення про природне право лежить ідея про те, що всі існуючі правові норми повинні ґрунтуватися на якихось об’єктивних підставах, що не залежать від волі людини або суспільства. Оскільки зразком таких об’єктивних підстав вважалася природа, то і право, яке не залежить від людської волі і бажань, було названо природним²⁴.

2. Пошуки надпозитивної позавладної реальності належного:

[Теорія природного права] спрямована на пошуки особливої реальності права, яка не зводиться до реальності державно-владних встановлень. <...> під природним правом в його узагальненому значенні розуміється надпозитивна інстанція, або “сукупність всіх надпозитивних обов’язковостей людської практики”²⁵.

3. Пошук справедливості як змісту природного права. Особливість природно-правового мислення полягає, кажучи більш звичною мовою, у розмежуванні й зіставленні права і закону з позицій принципів спра-

²¹ Див.: Рабінович (н 12).

²² Див.: Анісімова (н 14); Гришук та Попов (н 15) та ін.

²³ У вирізненні рис природного права через риси природно-правового розуміння, або мислення та їх текстуальних пояснень ми спираємось на свої праці, зокрема на статтю, у якій ці положення були сформульовані вперше. Див.: С Максимов, ‘Природно-правове мислення’ [2001] 4 (28) Вісник Академії правових наук України 155–64.

²⁴ Там само 155.

²⁵ Там само 156.

ведливості'. Воно орієнтується 'на пошук справедливості як сутності права і критерію оцінки закону'²⁶.

4. Критика позитивного права:

Тому можна сказати, що сутність природно-правового мислення полягає в філософській і *передусім етичній критиці права і держави* <...>. Тим самим ця критика 'спрямована на легітимацію і обмеження права і держави'²⁷.

5. Призначення природного права.

Особлива роль природно-правового мислення у перехідні періоди. Унаслідок закладеної в ньому критичної установки природно-правовий спосіб мислення соціально запитується, ситуацією назрівання реформ і революцій, яка характеризується загостренням суперечностей між ідеалом і дійсністю, новими прогресивними прагненнями і старим позитивним правом, або, інакше кажучи, досвідом переживання несправедливості. Цей спосіб мислення – необхідна духовна передумова підготовки і здійснення реформи та змін, у періоди яких відбувається "оживлення" природно-правових теорій²⁸.

6. *Реалістична утопія, або інспіруючий ідеал (практична значущість)*. Природно-правове мислення певною мірою містить елемент утопії, оскільки виходить не з того, що є, а з того, що повинно бути, заперечуючи тим самим існуючий порядок речей.

Адже, хоча утопічні проекти в дійсності не збуваються, людина, перебуваючи під враженням нової дійсності і натхнений цією картиною, своїми вчинками змінює соціальний світ, користуючись при цьому символами і категоріями утопічного проекту. <...> 'Природно-правове мислення Нового часу, – пише О. Хеффе, – зробило інспіруючи вплив на Американську і Французьку революції і призвело до виникнення спільності сучасного типу – демократичної конституційно-правової держави'²⁹.

7. Гуманістичний сенс природного права:

<...> те загальне, що властиве різноманітним формам природного права може бути виражено формулою "боротьба за гуманізацію правопорядку". У цьому полягає дійсний (гуманістичний) смисл природного права, в горизонті якого і здійснюються пошуки підстави і критерію для оцінки правопорядку <...>³⁰.

²⁶ Максимов (н 23) 156.

²⁷ Там само 157.

²⁸ Там само.

²⁹ Хеффе (н 10) 51; Максимов (н 23) 158.

³⁰ Максимов (н 23) 159.

Отже, теорія природного права як певний тип праворозуміння, або спосіб правового мислення, у найзагальнішому вигляді орієнтується на пошуки умовно об'єктивних підстав позитивного права, виражених у символічному концепті “природа”, що являє собою надпозитивну позавладну реальність, реальність належного, концентровано вираженого у понятті справедливості як змісту природного права (його ключової цінності) та критерію для критичної оцінки права встановленого (позитивного). Універсальна актуальність такого способу осмислення полягає у його “призначенні” як певного інспіруючого ідеалу, під впливом якого здійснюються зміни у правовій системі та легітимуються зміни в суспільстві загалом, тому його значення і затребуваність зростає у періоди реформ і революцій. У спрямованості на покращення існуючого порядку відповідно до ціннісних прагнень людини, її невідчужених прав, полягає гуманістичний сенс природного права.

Методологічно дуже важливо відрізнити природне право (онтологічний аспект) від доктрин (теорій) природного права (гносеологічний аспект). Останні є багатоманітними і доволі часто дуже відрізняються одна від одної, але вони тісно пов'язані з однією проблемою – проблемою існування права, не створеного людиною, або, простіше, наявності в позитивному праві деяких власне юридичних елементів, не встановлених людиною. Як підкреслює Ф. Віола:

<...> природне право є проблемою, тоді як природно-правова доктрина є будь-якою з можливих відповідей на цю проблему. Проблема одна, відповідей багато. Проблема зберігається протягом історії юридичної думки; відповіді з'являються, згасають і повертаються, часом в оновленому вигляді, але вони завжди залежать від історичної еволюції позитивного права³¹.

Саме наявність такої об'єктивної проблеми робить підхід до осмислення права з точки зору природно-правової теорії неспростовним, оскільки вони мають постійну основу, що зумовлює постійне відтворення актуальності тих відповідей, які пропонуються природно-правовими теоріями.

Класифікація теорій природного права дає змогу орієнтуватися у їх змістових особливостях і на підставі слабкостей одних теорій не заперечувати природно-правовий підхід загалом. Узагальнена класифікація виглядає таким чином:

³¹ F Viola, 'Chapter 1 Introduction: Natural Law Theories in the 20th Century' in Pattaro E and Roversi C (eds), *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, vol 12: Legal Philosophy in the Twentieth Century: The Civil Law World, t 2: Main Orientations and Topics* (Springer 2016) 3.

1. На підставі того, на якому з ключових понять робиться акцент (“природа”, “розум”, “природа людини”), виділяються космологічні (натуралістичні і теологічні), раціоналістичні та антропологічні концепції природного права.

2. Залежно від розуміння сенсу права слід розрізняти “старі” і “нове” природне право. Перше характерне для традиційних суспільств, де передбачалася природна нерівність людей, а друге – для модерністських суспільств, заснованих на ідеї рівності і свободи, а тому являє собою теорію прав людини.

3. За способом обґрунтування ідеї права концепції природного права можуть бути розділені на натуралістичні, деонтологічні та логоцентричні, що розрізняються трактуванням онтологічного статусу природного права: воно розумілось як існуюче до позитивного права, як закон природи (Дж. Локк), над позитивним правом, як моральний ідеал (І. Кант) і в самому позитивному праві, як його розумне ядро (Г. В. Ф. Гегель).

4. Залежно від виділення різних епох у розвитку філософії та всієї культури загалом (класика і сучасність) концепції природного права можуть бути розділені на класичні та сучасні (некласичні)³².

Звісно, така класифікація не є завершеною. Сучасна історія осмислення природного права виявляє нові форми природно-правових теорій та нові підстави для їхньої класифікації. Тому нові типології мають також важливу роль для їх методологічної ідентифікації.

Природно-правова теорія і юридичний позитивізм. Не менш важливим для такої ідентифікації є зіставлення теорій природного права із юридичним позитивізмом. У чому ж полягає демаркація між юридичним позитивізмом і теорією природного права, яка розкриває сутність природного права?

Найбільш розповсюдженим поглядом, особливо в межах англо-американської юриспруденції, є положення про необхідний зв'язок між правом і мораллю, тоді як юридичний позитивізм заперечує такий зв'язок. Але це дуже спрощене уявлення як щодо позитивізму, так і щодо природного праворозуміння. Він веде до спрощеного висновку про те, що аморальність, або несправедливість, норми є достатньою підставою вважати її недійсною (*invalid*), навіть якщо вона встановлена за належною процедурою. Це означало б застосування принципу “несправедливий закон не є правом” (*lex iniusta non est lex*), що в реальності не має практичного застосування, а виступає лише як граничний принцип природного права, як його недосяжний ідеал.

³² Докладніше див.: Максимов (н 8) 76–109; С Максимов, ‘Методологічні підходи до дослідження правової реальності’, в *Правова система України: історія, стан, перспективи, т 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України* (Цвік М та Петришин О ред, Право 2009).

Тому теорії природного права прагнуть пом'якшити цю вимогу. Наприклад, у певному варіанті природно-правового підходу – непозитивізмі, відмінність між ним і правовим позитивізмом за Р. Алексі вбудована за трьома критеріями.

Для позитивізму це: 1) обмеження поняття права певною культурою; 2) сильна версія соціальної тези, яка стверджує повну детермінованість права соціальними джерелами; 3) виключення вимоги справедливості з характеристики природи права. Для непозитивізму (як версії природно-правового підходу) це: 1) універсальність поняття права; 2) слабка версія соціальної тези, яка стверджує залежність існування і змісту права не тільки від соціальних фактів, а й моральних ідей; 3) включення вимоги правильності в характеристику природи права³³.

Таким чином, правовий позитивізм і природне право як головні методологічні підходи в сучасній філософії права еволюціонують назустріч один одному: поряд із класичним “жорстким” (*exclusive*) юридичним позитивізмом, який виключає мораль зі сфери права, з'являється “м'який” (*inclusive*) позитивізм, що включає певною мірою мораль у право, а сучасні концепції природного права переходять на позиції інтерсуб'єктивності, варіантом якої є дискурсивно-аргументативна теорія права.

Враховуючи наявність різних підходів до розуміння природного права, вважаємо, що для характеристики теорії природного права, особливо практичного застосування, більш доцільним є широке розуміння природного права як раціонального фундаменту позитивного права, до якого, безумовно, включають і те, що в сучасній юриспруденції називають елементом моралі.

II. Практичний, або доктринальний, вимір теорії природного права

Як ми бачимо, природно-правовий тип праворозуміння подолав довгий шлях від ідеї до теорії, а далі – до її практичного застосування. Нарис такого розвитку у дуже схематичному вигляді ми знаходимо у вже згаданій на початку цієї статті праці А. Аарніо:

Зародки природного права ми знаходимо ще у Стародавній Греції, на-самперед у працях Аристотеля. Мова велася про природне право, вічне, незмінне, всіх часів і народів, яке існує над земним правом. Тома Аквінський вважав, що таке право надане Богом. Наступні покоління раціоналізували природне право, позбавили його божественного змісту. Вважалося, що людина здатна зрозуміти й усвідомити одвічні принципи права, які стосуються кожного.

³³ Robert Alexy, 'Agreements and Disagreements. Some Introductory Remarks' in Escamilla M and Saavedra M (eds), *Law and Justice in a Global Society* (Universidad de Granada 2005) 699–703.

Прикладом цього є Загальна декларація прав людини та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Ці документи містять багато основоположних принципів природного права <...>. Сучасні конституції воскресили природне право, яке має багатовікову історію. Мораль була повернена праву. Такі зміни заслуговують на підтримку <...>³⁴.

У сучасній філософсько-правовій літературі відзначають, що після домінування юридичного позитивізму в XIX ст. у XX ст. відбулося відродження природного права, при цьому виділяють три таких відродження: перше – на початку XX ст., друге – у середині XX ст., спровоковане Другою світовою війною, і третє, властиве сучасному конституціоналізму, яке розпочалося в останні два десятиліття XX ст.³⁵

Отже, у XX ст. теорія природного права подібно Феніксу кожного разу відтворювалася у нових умовах. Що ж є передумовою такого відродження? Насамперед слід враховувати наявність постійної основи для відтворення природного права – певної проблеми – існування невстановленого елемента в праві (або його раціонального фундаменту), що виражається у такому концепті, як “природне право”. Слід також враховувати соціокультурну основу природно-правових теорій – назрівання фундаментальних соціальних змін, що відчувається як певний досвід переживання несправедливості та трансформується у прагнення до справедливості. Ця потреба у ціннісних і нормативних змінах активізує привабливість саме природно-правового підходу як методології обґрунтування цінностей та їх втілення у позитивне право, тобто їх позитивацію. Насамкінець, природно-правові теорії відображають цю проблемну ситуацію як кризу в праві та активізують свої зусилля на знаходження теоретичних і практичних шляхів її розв’язання, через конструювання та обговорення нових ціннісних і нормативних засобів.

Так коментує складний розвиток права у XX ст. С. Кірсте:

Цей розвиток у Німеччині є гарною ілюстрацією того, як природне право виникає лише тоді, коли позитивне право вироджується у часи кризи або під час переходу від одного правового режиму до іншого, або просто коли воно ігнорує основні моральні вимоги. Три “відродження” природного права – навколо Першої світової війни, після Третього рейху та після падіння Берлінської стіни – із подальшим возз’єднанням Німеччини були такими моментами кризи, коли дійшов старий правовий режим до кінця і не дав вказівки на майбутнє³⁶.

³⁴ Аарніо (н 1) 23.

³⁵ Viola (n 31) 4. Також див.: Stephan KIRSTE, ‘Chapter 2 Natural Law in Germany in the 20th Century’ in Pattaro E and Roversi C (eds), *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, vol 12: Legal Philosophy in the Twentieth Century: The Civil Law World, t 2: Main Orientations and Topics* (Springer 2016) 91–109.

³⁶ KIRSTE (n 35) 91.

Перше відродження природного права, яке відбулося на початку ХХ ст., було певною мірою спричинене невдоволенням правовим позитивізмом ХІХ ст., який загалом мав на меті суворе відокремлення правової сфери, надмірно нехтуючи моральними ідеалами та соціальними основами права.

Філософськими підходами, що обґрунтовували ідею природного права, у той час були неокантіанство, неогегельянство та неотомізм. У неокантіанстві того періоду природне право розглядалося не як набір норм у ролі основи для виведення справедливих положень у позитивному праві, а й імовірніше за все являло собою умови можливості отримання знання у царині права. Вважалося, що емпіричні знання не можуть бути систематично отримані й досліджені, якщо немає об'єднуючої ідеї та координаційного центру. Ідея права, тобто ідея справедливості, розглядалась як центр права. Ключовою фігурою руху “відродження природного права” був німецький філософ права Р. Штаммлер, який, як вважається, ввів у обіг цей термін. За Р. Штаммлером, природне право являло собою парадигму для законодавця, яка створювалася протягом тривалого процесу. Водночас воно було інструментом для визнання позитивних норм. Учений назвав цей феномен “природне право зі змінним змістом”, коли форма залишалася, а зміст постійно змінювався. Йому належить “доктрина правильного права”, в якій він розробив набір абстрактних вимог до права позитивного³⁷.

До розроблення природно-правових концепцій були причетні також представники неогегельянства (Ю. Біндер), неотомізму (В. Карлейн), ціннісно навантаженої філософії життя Дільтея та ін. У той же час зароджуються феноменологічні концепції природного права, засновані на етиці матеріальних цінностей М. Шелера та М. Гартмана. Ці концепції розвивалися Г. Гуссерлем (апріорне право як онтологічно-смысловий базис права) й А. Райнахом (природне право як апріорні засади права як такого).

Саме до цього періоду відноситься й відомий рух за відродження природного права в ліберальній філософсько-правничій думці Російської імперії. Ініціаторами цього руху були Л. Петражицький і П. Новгородцев, які з різних методологічних позицій пояснювали кризу правосвідомості того часу домінуванням юридичного позитивізму й інших течій правової філософії, які скептично ставилися до морального виміру права.

До цього ж руху слід віднести й українця Б. Кістяківського, з його розробкою плюралістичної теорії права, пріоритет у якій надавався ціннісному підходу до права на засадах свободи та справедливості; цей під-

³⁷ R Stammler, *Die Lehre von richtigen Rechte* (Guttentag 1902).

хід знайшов реалізацію в його теоріях правової держави, прав людини та правосвідомості³⁸.

Отже, методологічною основою відродження природного права того періоду була, головним чином, неокантіанська філософія права (хоча можна також констатувати виникнення екзистенціалістської та феноменологічних шкіл філософії права), проте великих досягнень на шляху практичного застосування природного права, окрім розроблення ідеалів правової та соціальної держави, отримано не було.

Друге відродження природного права після Другої світової війни значною мірою було спричинене тим, що очевидні та серйозні порушення людської гідності були дозволені або, принаймні, не заборонялися позитивним правом, тому було видно, що цього слід уникати. Саме у цей період відродження природного права відбувалося не лише у царині філософії права, виникла потреба реалізації вимог природного права у законодавстві та правосудді.

У філософії права того періоду відбувається активне захоплення ідеями природного права. Різні концепції природного права (неокантіанського, неотомістського, неопротестантського та екзистенціалістського напрямів) шукали міцну моральну основу позитивного права. Кожна з концепцій намагалася представити своє бачення гуманного, справедливого права як ідеалу і певного гаранту недопущення жахів нацистського знуцання над людиною. Було запропоновано низку доктрин, які пропонували різні відповіді на співвідношення природного і позитивного права, демонструючи різні варіанти “застосування природного права” та “позитивації природного права”. Такими були теорії спільних цінностей (Ж. Марітен, Г. Калиновські), природи речей (Г. Радбрух, В. Боббіо), права як досвіду (Дж. Сапограссі), людської ситуації (М. Мерло-Понті, В. Майхофер), онтологічної структури права (А. Кауфман, Е. Бетті з трансформацією у “герменевтичну теорію природного права”), правової ситуації (М. Віллей).

Головною тенденцією другого відродження природного права було його практичне застосування. Воно було доволі багатогранним. Природно-правова доктрина була покладена в основу розроблення Загальної декларації прав людини³⁹. Людська гідність як нормативно-ціннісна основа невід’ємних прав людини стає “новим ключовим поняттям” для права, у якому міститься розуміння того, що до людини, на основі її властивостей, потрібно ставитися особливо заради попередження повернення стану варварства, коли людство зіштовхнулося із жахливими випадками

³⁸ Б Кистяковский, *Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права* (М и С Сабашниковы 1916).

³⁹ Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text> (дата звернення: 26.12.2020).

масового приниження людської гідності, що набули неймовірного характеру. Цей особливий статус людської гідності був закріплений у ст. 1 Загальної декларації прав людини: ‘Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах’⁴⁰. У подальшому вимоги природного права у вигляді обґрунтування та позитивації невід’ємних природних прав людини були реалізовані у конвенціях, хартіях і конституціях, прийнятих після Другої світової війни. Найбільш чітко ідея людської гідності представлена у Конституції (Основному законі) Федеративної Республіки Німеччина: ‘Гідність людини є недоторканною. Поважати і захищати її – обов’язок усієї державної влади’⁴¹.

Але головною практичною проблемою була проблема юридичного реагування на насильство та злочини націонал-соціалістичного режиму. На Нюрнберзьких процесах найбільш важливим посадовим особам режиму були пред’явлені звинувачення у злочинах проти людяності. Проте гостро стояли питання про те, що робити з судьями та посадовими особами, які діяли відповідно до націонал-соціалістичних законів або інших норм, прийнятих режимом. Чи були ці норми правовими? Чи були вони легітимними, навіть якщо не прагнули до справедливості?

Дискусія про ці проблеми почалася відразу після війни, і одним із найбільш значущих голосів був голос Г. Радбруха. Він відкинув ідею про те, що право і мораль утворюють міцну єдність, за допомогою якої будь-яке відхилення позитивного права від природного права робить перше недійсним. Однак із ще неокантіанської точки зору Гейдельберзької школи Г. Радбрух дивився на право крізь призму цінностей. У ‘Філософії права’ (1914 та 1932 рр.) він розглядав право як реальність, націлену на ідею права⁴². У своїй знаменитій і досі широко обговорюваній статті учений розробив добре відому формулу, яка отримала назву ‘формула Радбруха’⁴³. Її суть полягає у регулюванні конфлікту між справедливістю і правовою визначеністю, за якої при досягненні законом крайнього ступеня несправедливості він стає ‘помилковим правом’ і навіть може втратити свій характер права⁴⁴. Г. Радбрух визнав невизначеність цього критерію, але не знайшов способу загострити його. На його думку, прикладами законів, що порушують справедливість таким сильним чином, можуть бути свавільні закони і закони, які позбавляють людей їхніх прав людини і ставляться до них як до недолюдей (*Untermenschen*). Відповід-

⁴⁰ Загальна декларація прав людини (н 39).

⁴¹ Основной закон Федеративной Республики Германии от 23 мая 1949 г. <http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/germany/german-r.htm#sub_para_N_100> (дата звернення: 26.12.2020).

⁴² Г Радбрух, *Філософія права* (пер с нем, Международные отношения 2004).

⁴³ Г Радбрух, ‘Законне неправо та надзаконне право’ (2004) II Проблеми філософії права 83–94.

⁴⁴ Докладніше з аналізом формули Радбруха можна ознайомитися: Н І Сатохіна, ‘Формула Радбруха’ в Максимов С І (гол редкол), *Велика українська юридична енциклопедія, т 2: Філософія права* (Право 2017) 1017–9.

но, протиріччя з основними припущеннями природного права може зробити недійсним позитивне право. Яким би суперечливим не був висновок про значення права для його характеру як права, “формула Радбруха” отримала широке визнання не тільки в німецькій юриспруденції⁴⁵, а й у судовій практиці Німеччини. Незважаючи на невизначеність критерію, застосування цієї формули допомогло не тільки притягнути нацистських злочинців до відповідальності, а й дати належну оцінку їхнім злочинам.

У післявоєнних конституціях принципи природного права знайшли свій вияв у положеннях про людську гідність і природні права (стаття 1-I та 1-II) Конституції Німеччини, конституціях земель. Після Другої світової війни не лише Федеральний конституційний суд Німеччини, а й інші суди (принаймні у складних випадках) також зверталися до природно-правових аргументів.

Третє відродження природного права припадає на останні два десятиліття ХХ ст. Іноді його пов’язують із фактом розгляду так званої “справи прикордонників”, в якій була застосована “формула Радбруха”⁴⁶. Але загалом відродження природного права у цей період було спровоковано зростаючою роллю питання прав людини, що кладеться в основу конституційних режимів, із подальшою трансформацією самого способу осмислення позитивного права⁴⁷. Водночас таке зростання було зумовлене об’єктивними суперечностями розвитку самого права, як суперечності між ідеалом і дійсністю. На перший погляд вимоги природного права були втілені повністю у позитивному праві: міжнародних договорах (деклараціях, конвенціях тощо) та демократичних конституціях і законодавстві після Другої світової війни, але прагнення до справедливості як певна людська потреба не була задоволена повною мірою. Це виявилось у прагненні забезпечити більш досконале право через увагу до прав людини. Згадаймо, що саме на цей період припадає здійснення реформи Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який по-новому почав виконувати свої функції з 1998 р.

Такі зміни були підготовлені та підтримувалися певними працями з філософії права, які вийшли як певна критична реакція на домінування в 60-ті роки юридичного позитивізму (у версії Х. Л. А. Харта). Вони не були прямим маніфестом змін, проте вплинули на тематику і характер обговорення правових проблем.

⁴⁵ Алекси (н 7).

⁴⁶ Філософсько-правовий аналіз “справ охоронців кордону” у Німеччині та застосування до них “формули Радбруха” здійснено німецьким ученим С. Кірсте. Див.: С Кірсте, ‘Транспозитивні основи позитивних прав людини’ (2012) 2 Філософія права і загальна теорія права 178–95.

⁴⁷ Viola (п 31) 5.

Вважається, що працею, яка відкрила новий етап сучасної філософсько-правової культури, була книга Р. Дворкіна “Серйозний погляд на права”⁴⁸. Вона, хоч і перебувала у межах аналітичної юриспруденції, насправді була критично спрямована проти юридичного позитивізму Х. Л. А. Харта. Р. Дворкін у подальшому проголошує “третій шлях” у юриспруденції, не просто дистанціюючись як від юридичного позитивізму, так і від теорії природного права, прагнучи здійснити революцію в гносеологічному підході теорії права. Його праця стала парадигмальною для цієї нової течії у правовій філософії.

У своїй наступній книзі “Імперія права” (розділи 2–3) Р. Дворкін розрізняє семантичні теорії права та інтерпретаційні теорії⁴⁹. Перші він критикує, другі – пропонує. Перші включають більшість правових позитивістських теорій від Дж. Остіна та Г. Кельзена до Х. Л. А. Харта, намагаються визначити підстави права за допомогою його ідентифікаційних критеріїв, ніби право є попередньо існуючим об’єктом, який слід пояснити, і ніби існує “природа позитивного права”. Останні, натомість, вважають, що до права як соціальної практики слід застосовувати інтерпретативний підхід, обґрунтовуючи як принципи, яких дотримуються ті, хто користується правом (особливо адвокати та судді), так і примусову силу таких принципів. Таким чином, Р. Дворкін переходить до герменевтичної перспективи зі значним впливом прагматизму. Розрізнення між мораллю і правом відіграє для інтерпретативних теорій вже не таку важливу роль, як для семантичних. Моральні аргументи застосовуються у правових міркуваннях, і вони стають елементами права так само, як і юридичні аргументи.

Провідною працею цього періоду є праця Дж. Фінніса “Природне право і природні права”⁵⁰, у якій здійснюється найцікавіша спроба поєднати природно-правову традицію від Платона до сучасної правової теорії. Концепція вченого, у якій томістська традиція поєднана з аналітичним методом, являє собою теорію позитивного права, сформовану з точки зору природного права. Дж. Фінніс заперечує категоричну постановку питання про те, що *Lex injusta non est lex* (“Несправедливий закон не є правом”), відкидає ідею розмежування права і неправда, й обговорює ідею поступовості реалізації позитивного права в його повноті (ідеї близькі до “герменевтичної теорії природного права”).

До ключового напрямку цього періоду відноситься також непозитивізм, найвідомішим представником якого є Р. Алексі. Його концепція права охоплює широке коло питань, від теорії аргументації, теорії

⁴⁸ R Dworkin, *Taking Rights Seriously* (Harvard University Press 1977).

⁴⁹ R Dworkin, *Law's Empire* (The Belknap Press of Harvard University Press 1986).

⁵⁰ J Finnis, *Natural Law and Natural Rights* (Oxford University Press 1980).

конституційних принципів до теорії природи права. Позиція вченого відрізняється від позиції юридичного позитивізму тим, що крім вимог належного встановлення та дієвості він наполягає, що для права також важливим елементом є претензія на правильність, яка є моральною правильністю, тобто справедливістю⁵¹. Непозитивізм також відрізняється від “чистої теорії природного права”, відповідно до якої тільки моральний елемент є істотним.

У сучасній філософії права розрізняють широкий погляд на теорію природного права від більш вузького та конкретного. У широкому розумінні всі концепції, що відкидають тезу про розмежування між правом і мораллю, можна вважати теоріями природного права.

У вузькому розумінні теорія природного права є не лише моральною теорією, а такою, що пов'язана з “людською природою” і “природним розумом”. Тому вона є теорією права, оскільки наполягає на юридичному характері природного права. Непозитивістська концепція Р. Алексі ближче до теорії природного права у вузькому сенсі.

Завдяки сучасним дискусіям сфера суперечностей між теоріями природного права і юридичним позитивізмом зменшується. Існують певні градації як у самому позитивізмі (жорсткий і м'який), так і в теоріях природного права. Проте не можна вважати, що ця протилежність повністю знімається у теоріях “третього шляху”. Конфлікти між двома крайнощами спалахують знов і знов, як і в середині кожної з традицій.

Останні два десятиліття ХХ ст., на яке припадає третє відродження природного права, характеризуються виникненням глибокої кризи у країнах соціалістичного табору. Це виявлялося також в істотному загостренні протиріч між вимогою справедливості, яка втілювалася у теорії прав людини, та авторитарним позитивним правом. У теорії та філософії права соціалістичного і постсоціалістичного (у більш вузькому сенсі – радянського та пострадянського) періодів усвідомлення цього розриву втілювалося в ідеї розрізнення та зіставлення права і закону, найбільш відомим прихильником якої був В. Нерсисянц. Критерієм визначення права, що відповідає його поняттю, було визнано принцип “формальної рівності”⁵².

Набуття Україною незалежності припадає саме на цей дуже змістовний період відродження природного права. Вплив ідей природного права явно відчутний у тексті Конституції України. Насамперед це виражається у визнанні людини найвищою цінністю та гарантуванні невід'ємних прав людини (ст. 3), положеннях про невідчужуваність і непорушність прав людини (ст. 21), про невичерпність і недопустимість звукування

⁵¹ Р. Алексі, ‘Дуальная природа права’ (2011) 1 Право Украины 45.

⁵² В. Нерсисянц, *Философия права* (Норма 1997) 33.

змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22) та деяких інших⁵³. Детермінантами такого впливу були, на нашу думку, історичний зв'язок сучасного конституціоналізму з теорією природного права та реформаторський потенціал самої теорії природного права, її затребуваність у періоди реформ і революційних змін, що відбувалося також на вже згадуваному тлі збільшення ролі прав людини у світовому співтоваристві (“третьому відродженні природного права”).

Українські вчені-конституціоналісти активно обговорюють питання про поняття конституційної доктрини. В. Речицький, звертаючи увагу на концепцію офіційної конституційної доктрини голови Конституційного Суду Литви Д. Жалімас⁵⁴, підтримує його ідею існування двох автономних значень поняття конституційної доктрини: ‘Перше з них слід розуміти як концепцію, юридичну теорію конституціоналізму, сформульовану науковцями. Друге – втіленням розуміння права, притаманного виключно державному органу конституційної юрисдикції’⁵⁵. Тобто йдеться про розрізнення академічної та офіційної конституційної доктрини. Остання, на відміну від поглядів науковців, є юридично зобов’язуючою, що ґрунтується виключно на офіційному тлумаченні конституції конституційним судом. Заперечуючи думку Д. Жалімас про слабкий зв’язок між офіційною доктриною і поглядами наукової спільноти (їх пов’язаність лише на філософському рівні), В. Речицький наполягає на опосередкованому впливі академічної доктрини на офіційну конституційну доктрину, підкреслюючи, що між ними ‘мають формуватися відносини взаємопроникнення, юридичної *інтертекстуальності*’⁵⁶. Це означає, що будь-яка конституційна доктрина-текст містить у собі віддзеркалення інших політико-правових текстів, а конституційні судді завжди є прихильниками певних політико-правових ідеалів.

Відповідно до доктрини природного права вона є втіленням певного розуміння права, яке не обмежується лише його інституційною стороною, а звертає увагу також на його ідеальну сторону (як прагнення до справедливості), на раціональні основи позитивного права. Вона може існувати на філософсько-правовому та загальнотеоретичному рівні загалом, як певна парадигма юридичного мислення, а може – у вигляді окремих теорій або доктрин. Найбільш розвинутою і затребуваною сьогодні є доктрина природних прав людини, яка може існувати на рівні філософії прав людини, загальної теорії прав людини, а може й на рівні кон-

⁵³ Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення: 26.12.2020).

⁵⁴ Д. Жалімас, ‘Офіційна конституційна доктрина: концепція, значущість, головні принципи розвитку’ (2016) 1–2 Філософія права і загальна теорія права 267–80.

⁵⁵ В. Речицький, ‘Чи може існувати в Україні офіційна конституційна доктрина?’ (2016) 1–2 Філософія права і загальна теорія права 282.

⁵⁶ Там само 284.

ституційної доктрини (академічної та офіційної) як її складова, поряд з іншими доктринами⁵⁷, на рівні інших галузевих теорій і доктрин.

Можна констатувати, що в рішеннях Конституційного Суду України (далі – КСУ) хоча й фрагментарно, іноді трапляються посилання на доктрину природного права як доктрину природних прав людини, тобто використовується природно-правовий аргумент.

У рішенні КСУ від 29 січня 2008 р. № 2-рп/2008 (справа про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення) право на працю розглядається як природне, невідчужуване право людини ('право на працю закладено у самій людській природі. Його має кожна людина, воно є невідчужуваним, тому самій особі належить виключне право розпоряджатися своїми здібностями до праці'). Беручи до уваги пріоритет природних прав людини, Суд дійшов висновку, що 'стосовно права на працю, але в межах предмета конституційного подання, може бути надано пріоритет у його захисті державою'⁵⁸.

У рішенні КСУ від 20 січня 2012 р. № 2-рп/2012, у якому йдеться про право на недоторканність особистого і сімейного життя, природно-правовий аргумент виражається у тому, що особисті та сімейні права визнаються частиною природних прав людини, які не є вичерпними, і реалізуються у різноманітних і динамічних відносинах майнового та немайнового характеру, стосунках, явищах, подіях тощо.

Право на приватне та сімейне життя є засадничою цінністю, необхідною для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, та розглядається як право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб⁵⁹.

У рішенні КСУ від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) хоча й немає безпосереднього посилання на природно-правовий аргумент, Суд здійснює інтерпретацію цього конституційного права як цінності і робить висновок про недопустимість обмеження права на свободу у розглянутому випадку, яке є 'невід'ємним та невідчужуваним конституційним правом людини'⁶⁰.

⁵⁷ Див.: Любомир Летнянчин, 'Офіційна конституційна доктрина Конституції України' в *Конституційний дизайн: від макро до мікро рівня. Збірка тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції* (Гетьман А заг ред, Права людини 2020) 70–2.

⁵⁸ Рішення Конституційного Суду України від 29 січня 2008 р. № 2-рп/2008 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-08>> (дата звернення: 26.12.2020).

⁵⁹ Рішення Конституційного Суду України від 20 січня 2012 р. № 2-рп/2012 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12>> (дата звернення: 24.12.2020).

⁶⁰ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16>> (дата звернення: 24.12.2020).

Ознаки природно-правової аргументації можна знайти у рішеннях Верховного Суду, в яких право розглядається у морально-ціннісній перспективі. Зокрема, у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19 липня 2018 р. у справі № 916/752/17 зміст добросовісності (*bona fides*) виражається через поняття “розумність і справедливість”. При цьому згідно з обмежувальною функцією добросовісності правило, обов’язкове для сторін, не застосовується настільки, наскільки за певних обставин це буде неприйнятним відповідно до критерію розумності та справедливості. Отже, добросовісність може за певних обставин анулювати чи виключити застосування правил, встановлених сторонами⁶¹.

Ці та подібні випадки застосування аргументів від природного права як у широкому (тобто як будь-якої моральної аргументації), так і у вузькому сенсі (як юридичної аргументації, яка включала б у себе правову мораль (права людини, справедливість тощо)) свідчать про достатньо великий запит на формування природно-правової доктрини в межах загальної правової доктрини України.

Британський філософ права Дж. Тасіулас, аналізуючи мораль прав людини (феномен природного права), підкреслював важливість для останніх забезпечення їх легалізації (тобто законодавчого закріплення) та юдиціалізації (тобто забезпечення судовим захистом)⁶². По суті тут визначена загальна модель практичної реалізації концептів та принципів природного права. Досвід обґрунтування доцільності *законодавчого закріплення* природних екологічних прав, представлений Г. Анісімовою⁶³, свідчить про наявність передумов для більш чіткого визначення доктрини природного права в окремих напрямках досліджень права. Більш широкий досвід осмислення позитивації природного права представлений у ґрунтовній праці С. Рабіновича, у якій він аналізує цей процес на прикладі Цивільного кодексу України, а також рішень ЄСПЛ і КСУ, на підставі розроблених ним оцінкових конструкцій і понять, які використовуються в аргументації юридичних рішень (онтологічних – “суть відносин”, “логіка речей”, “дух Конституції”, деонтологічних – “справедливий”, “належний”, “гідний”, гносеологічних – “явно”, “очевидно”, “безсумнівно” тощо)⁶⁴.

⁶¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19 липня 2018 р. у справі № 916/752/17 <<https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/75454196?> (дата звернення: 18.12.2020).

⁶² Дж. Тасіулас, ‘Порятунок прав людини від права прав людини’ (2020) 1 *Філософія права і загальна теорія права* 198.

⁶³ Анісімова (н 14) 119.

⁶⁴ Рабінович (н 12) 406–511. Розділ 5 *Форми та способи позитивації природно-правових принципів у практиці державно-юридичного регулювання*.

Такі напрацювання створюють підстави для системного дослідження можливостей і меж природно-правової аргументації в здійсненні як конституційного, так і загального правосуддя в Україні у дискриптивно-аналітичному й академічно-нормативному аспектах розроблення доктрини природного права з урахуванням тих складних процесів, що відбуваються сьогодні у світі. У такій ситуації навряд чи можна заперечувати можливість відродження оновленої теорії природного права як передумови ціннісних та інституційних трансформацій і їх відповідного аргументування.

Висновки. Теорія природного права являє собою одну з фундаментальних парадигм в осмисленні права. Конкуруючи з правовим позитивізмом, що тяжіє до розуміння права як владного встановлення, вона намагається вийти за межі такого встановлення, звертаючи увагу на його гуманістичний сенс, прагнення до свободи та справедливості. Зародившись в Античності як певна ідея, отримавши духовну підтримку у Середньовіччі, вона здобула статус панівної теорії в епоху Просвітництва, інспіруючи кардинальні зміни у людському житті. Але навіть повне домінування юридичного позитивізму в XIX ст. не знищило її, а досвід XX ст. свідчить про неодноразове відродження природного права у нових умовах і з новими можливостями.

Причини такого стану полягають як у ступені повноти відображення природи права (як єдності реальних та ідеальних елементів), так і в певних соціокультурних підставах її історичної значущості – назрівання фундаментальних соціальних змін, що відчувається як певний досвід переживання несправедливості та необхідності реформ. Ця потреба у ціннісних і нормативних змінах активізує привабливість саме природно-правового підходу як методології обґрунтування цінностей та їх втілення у позитивне право, а також методологію критичного перегляду всіх проявів права як певної практики. Сьогодні практичне значення теорії природного права не вичерпується її історичними досягненнями, а вимагає доктринального розроблення як інструмента нормативно-ціннісних інтерпретацій для вирішення спорів у складних справах.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Dworkin R, *Taking Rights Seriously* (Harvard University Press 1977) (in English).
2. Dworkin R, *Law's Empire* (The Belknap Press of Harvard University Press 1986) (in English).
3. Finnis J, *Natural Law and Natural Rights* (Oxford University Press 1980) (in English).
4. Stammler R, *Die Lehre von richtigen Rechte* (Guttentag 1902) (in German).

5. Anisimova G V, *Teoretychni zasady rozvytku ekolohichnoho zakonodavstva v konteksti pryrodno-pravovoi doktryny* (Pravo 2019) (in Ukrainian).
6. Hryshchuk O V ta Popov D I, *Zastosuvannia pryrodnoho prava pry zdiisnenni sudovoho uhliadu: filosofsko-pravovi aspekty* (Khmelnitskyi universytet upravlinnia ta prava 2014) (in Ukrainian).
7. Kistyakovskij B, *Social'nye nauki i pravo. Ocherki po metodologii social'nyh nauk i obshchej teorii prava* (M i S Sabashnikovy 1916) (in Russian).
8. Maksimov S, *Pravovaya real'nost': opyt filosofskogo osmysleniya* (Pravo 2002) (in Russian).
9. Nersesiants V, *Filosofyia prava* (Norma 1997) (in Russian).
10. Prokopov D, *Rozvytok teorii pryrodnoho prava u vitchyzniani i rosiiskii pravovii dumtsi (seredyna XIX – pochatok XIX stolit)* (Logos 2011) (in Ukrainian).
11. Rabinovych S, *Pryrodno-pravovi pidkhody v yurydychnomu rehuliuванні* (Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav 2010) (in Ukrainian).

Edited and translated books

12. Alexy R, 'Agreements and Disagreements. Some Introductory Remarks' in M Escamilla and M Saavedra (eds), *Law and Justice in a Global Society* (Universidad de Granada 2005) (in English).
13. Duke G and George R P (eds), *The Cambridge Companion to Natural Law Jurisprudence* (Cambridge University Press 2017) (in English).
14. Kirste S, 'Chapter 2 Natural Law in Germany in the 20th Century' in Pattaro E and Roversi C (eds), *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, vol 12: Legal Philosophy in the Twentieth Century: The Civil Law World, t 2: Main Orientations and Topics* (Springer 2016) (in English).
15. Viola F, 'Chapter 1 Introduction: Natural Law Theories in the 20th Century' in Pattaro E and Roversi C (eds), *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, vol 12: Legal Philosophy in the Twentieth Century: The Civil Law World, t 2: Main Orientations and Topics* (Springer 2016) (in English).
16. Alexi R, *Poniatye y deistvytelnost prava (otvet yurydycheskomu pozytyvyzmu)* (per s nem, Infotropic 2011) (in Russian).
17. Finnis J, *Estestvennoe pravo i estestvennye prava* (per s angl, IRISEN 2012) (in Russian).
18. Fuller L L, *Moral prava* (per z angl, Sfera 1999) (in Ukrainian).
19. Hart H L A, *Kontseptsiiia prava* (per z anhl, Sfera 1998) (in Ukrainian).
20. Heffe O, *Politika, pravo, spravedlyvist'. Osnovopolozheniya kriticheskoy filosofii prava i gosudarstva* (per s nem, Gnozis Logos 1994) (in Russian).
21. Kelzen H, *Chyste pravoznavstvo. Z dodatkom: Problema spravedlyvosti. Dodatok II. Vchennia pro pryrodne pravo* (per z nim, Iunivers 2004) (in Ukrainian).
22. Maksymov S, 'Metodolohichni pidkhody do doslidzhennia pravovoi realnosti' v *Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan, perspektyvy, t 1: Metodolohichni ta istoriko-teoretychni problemy formuvannia i rozvytku pravovoi systemy Ukrainy* (Tsvika M ta Petryshyna O red, Pravo 2009) (in Ukrainian).
23. Maksymov S, 'Pravova doktryna: filosofsko-pravovi pidkhid' in *Pravova doktryna Ukrainy, t 1: Zahalnoteoretychna ta istorychna yurysprudentsiia* (Petryshyn O zah red, Pravo 2013) (in Ukrainian).

24. Radbruch G, *Filosofiya prava* (per s nem, Mezhdunarodnye otnosheniya 2004) (in Russian).
 25. Rawls J, *Teoriia spravedlyvosti* (per z anhl, Osnovy 2001) (in Ukrainian).
 26. Satokhina N I, 'Formula Radbrukha' in Maksymov S (hol redkol), *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia, t 2: Filosofiia prava* (Pravo 2017) (in Ukrainian).
- Encyclopedias*
27. Marmor A and Sarch A, 'The Nature of Law' in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Edward N. Zalta ed, Fall 2019 Edition) <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/lawphil-nature>> (accessed: 20.12.2020) (in English).

Journal articles

28. Aarnio A, 'Khoto my? Problemy sotsialnoi, kulturnoi ta pravovoi identychnosti' (2008–2009) VI–VII Problemy filosofii prava 22 (in Ukrainian).
29. Alexi R, 'Dual'naya priroda prava' (2011) 1 Pravo Ukrainy (in Russian) 45.
30. Kirste St, 'Transpozytyvni osnovy pozytyvnykh prav liudyny' (2012) 2 Filosofiia prava i zahalna teoriia prava 178 (in Ukrainian).
31. Maksymov S, 'Pryrodno-pravove myslennia' [2001] 4 (28) Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy 155 (in Ukrainian).
32. Radbruch G, 'Zakonne nepravo ta nadzakonne parvo' (2004) II Problemy filosofii prava 83 (in Ukrainian).
33. Rechytsky V, 'Chy mozhe isnuvaty v Ukraini ofitsiina konstytutsiina doktryna?' (2016) 1–2 Filosofiia prava i zahalna teoriia prava 282 (in Ukrainian).
34. Tasiulas J, 'Poriatunok prav liudyny vid prava prav liudyny' (2020) 1 Filosofiia prava i zahalna teoriia prava 198 (in Ukrainian).
35. Zhalimas D, 'Ofitsiina konstytutsiina doktryna: kontseptsiiia, znachushchist, holovni pryntsypy rozvytku' (2016) 1–2 Filosofiia prava i zahalna teoriia prava 267 (in Ukrainian).

Conference papers

36. Letnianchyn L, 'Ofitsiina konstytutsiina doktryna Konstytutsii Ukrainy' in *Konstytutsiinyi dyzain: vid makro do mikro rivnia. Zbirka tez naukovykh dopovidei i povidomlen Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii* (Hetman A zah red, Prava liudyny 2020) (in Ukrainian).

Sergiy Maksymov

NATURAL LAW THEORY:
CONCEPTUAL AND DOCTRINAL DIMENSIONS

ABSTRACT. The article analyzes the features of the natural law theory as a fundamental paradigm in the understanding of law, thanks to which it retains its significance throughout the intellectual history of mankind in competition with a very influential opponent – legal positivism. Existing in the diversity of its manifestations – theories of natural law, or even trends, ways of legal thinking, it has a powerful potential for creative change in the legal field through the formulation of ambitious ideals and their practical implementation,

maintaining mystery and inspiring its supporters to unravel the mysteries of law and its cognition.

Based on the theoretical problematization of some ideas about the history and content of natural law and analytical explanations of concepts and constructions of the theory that comprehends it (theory of natural law) the first part of the article contains an attempt to formulate a generalized image of natural law and theories of natural law. Special emphasis is made on the growing importance of natural law theories in periods of reform and social transformation.

The second part reveals the grounds and content of the three “revivals” of theories of natural law that took place during the twentieth century. Author emphasizes the practical significance of the theory of natural law (as a certain doctrine) in critical assessments of existing positive law, as well as in law-making processes and decision-making in courts, thus refuting judgments about its historical “exhaustion”. The final part outlines the prospects for the application of the provisions of the natural law doctrine in domestic legal science and legal practice.

KEYWORDS: natural law; positive law; natural law theory; revival of natural law; practical reason; legal values; critique of positive law.